

PRESENTATIE 10 september 2020

VRIJE WIL EN TESJOEWA: VRIJE WIL OF LOTSBESTEMMING?

Van Prof. mr. Dr. Alexander G.G.J. Knoops *

Het onderwerp van Tesjoewa is onlosmakelijk verbonden met de vrije wil van de mens.

1. De 12e-eeuwse joodse filosoof en geleerde RABBI Mozes ben Maimonides (1135-1204)

(ook bekend als de Rambam, was een rabbijn, rechtsgeleerde, filosoof en arts, die wordt beschouwd als de belangrijkste rabbijn uit het post-Talmoedisch jodendom en wiens filosofische werk heeft tot op de dag van vandaag grote invloed, zowel op het joodse denken als daarbuiten)

schrijft in zijn befaamde Misjne Thora (herhaling van de Wet, voltooid in 1177; (grote codex van de joodse wetten) het traktaat over de regels van boete en berouw hoofdstuk 5) dat Tesjoewa ondenkbaar is als de mens niet zelf de volle vrijheid heeft om terug te komen op zijn verkeerde gedrag.

2. Maar is dit theologisch en neurobiologisch wel het geval en hoe verhouden zich hier theologie met de neurobiologische wetenschappelijke inzichten, die uitwijzen dat de vrijheid van de mens niet absoluut is?

*Edited door Rabbijn Menno ten Brink
©copyright Prof. mr. dr. G.G.J.A. Knoops

3. In deze lezing zal ik hier nader op ingaan, maar niet nadat ik u kort meeneem ter inleiding naar de Sidra van deze week, NITSAWIM-WAJELECH waarin Moshe de betekenis van Tesjoewa aan het volk voorlegt als een laatste boodschap voor dat hij komt te sterven.

4. In deze laatste aandoenlijke smeekbede richt Moshe zich tot het volk en zegt:

“Zie, vandaag zet ik voor jullie neer LEVEN EN RIJKDOM DOOD en TEGENSLAGEN.....”. Waaraan hij toevoegt: “KIES HET LEVEN.....”

Moshe ging er dus uitdrukkelijk van uit dat er sprake is van een vrije wil om te kiezen tussen leven en dood.

5. In deze - zoals de Amerikaanse rabbijn Dr. Harvey Fields (in zijn “Een Tora Commentaar voor onze Tijd”) dit noemt - “ontroerende smeekbede” wordt de rode draad gevormd door een centraal thema uit de joodse traditie, te weten “Tesjoewa: letterlijk terugkeer” Moshe moedigt de Israëlieten aan alle Mitswot uit het verbond na te leven, maar waarschuwt hen ook voor de pijnlijke gevolgen bij niet-naleving.

6. Maar belangrijker hij opent voor hen een deur: men kan fouten en verkeerde beslissingen altijd herstellen.

Menselijke fouten kunnen worden rechtgezet en vergeven.

Moshe introduceert hier namens God het fenomeen van “een tweede kans”: Dat is bijzonder omdat de samenleving in zijn algemeen een tweede kans de mens niet altijd gunt.

7. Maar ook betekent Tesjoewa : *laat anderen niet in de steek en help anderen terug te keren naar een leven volgens de Mitswot maar ook een leven waarin slecht gedrag wordt verbeterd.*
8. In de Nederlandse vertaling van de Pirke Avot (Spreuken der Vaders) in hoofdstuk 3:19 is het ethische beginsel opgenomen dat alles door God is voorzien, maar de mens toch een vrije wil heeft en dat de wereld met barmhartigheid wordt berecht, waarbij alles afhangt van “de meerderheid van de handelingen van de mens”. De mens wordt dus als geheel beoordeeld en wel naar de meerderheid van zijn goede daden. Als de meeste daden goed zijn, dan zal hij waardig worden bevonden, en andersom. In deze uitleg is de beloning voor vele kleine goede daden groter dan voor één goede daad van grote omvang.
9. Het is dus meer verdienstelijk om duizend bijdragen van één euro te geven dan één bijdrage van duizend euro!
10. Waarom? Door herhaling van goede daden, ontwikkeld men meer gevoelens van liefde en barmhartigheid, aldus Davis “in Spreuken der Vaders” in de vertaling door opperrabbin Rafael Evers. De Mishna benadrukt het belang van het aantal keren dat een goede handeling wordt

uitgevoerd, en dus niet de omvang van de goede daad zelf. Dit is ook de opvatting van Maimonides.

11. Rabbijn Fields wijst erop dat Moshe in zijn laatste toespraak (Sidra NITSAWIM WAJELECH) maar liefst zeven keer een verbuiging van het werkwoord SJOEW = terugkeren, gebruikt. Deze herhaling zegt veel over het belang van Tesjoewa. De maatschappelijke boodschap, ook voor nu in deze moeilijke tijden van Tesjoewa is, dat men de medemens niet de rug toekeert en de zwakkere in de samenleving niet in de steek laat. Waarom? Omdat we op deze wijze de ander helpen te doen terugkeren.

12. Rabbijnse bronnen spreken veel over Tesjoewa als een van de belangrijkste concepten van de rabbijnse theologie.

13. Dit concept wordt niet alleen als een essentieel element gezien voor het creëren van een schakel tot God, maar ook voor een schakel van de mensen onderling en bovendien als voorwaarde voor de verlossing en komst van de Mashiach; omkeren op de weg van het kwaad; voornemen dit niet meer te doen en het tonen van wroeging en spijt over verkeerd handelen vormen de drie ingrediënten van Tesjoewa.

14. Deze drie componenten, te weten:

1. erkenning van de fout,
 2. spijt betuiging voor dit gedrag in het verleden en
 - 3 een oplossing voor de toekomst (Resolution of Kabbalah Le' Atid)
- vormen tezamen de : VIDUI.

15. Volgens Maimonides is de kern van de VIDUI een korte statement die door de Hoge Priester op Jom Kipoer wordt uitgesproken: WE HAVE INDEED SINNED. “We hebben inderdaad gezondigd” (we zijn inderdaad fout geweest).

16. Deze drie componenten van VIDUI bevatten (aldus Maimonides) geen verzoek voor het vergeving. Een verzoek is dus niet vereist. Het gaat dus niet om het vragen om vergeving maar het uitspreken van erkenning, spijt en belofte de handeling(en) niet te herhalen.

U vindt dit zeer goed omschreven terug in het indrukwekkende boek van de Russische Rabbijn Shlomo Yosef Zevin: The Festivals in Halacha (pag 167 - 168).

17. Tot zover deze korte theologisch/filosofische achtergrond van Tesjoewa zoals deze in de Sidra wordt bedoeld.

18. DE TUSSENCONCLUSIE is dat deze drie elementen in feite er op neerkomen dat er sprake moet zijn van een vrije wil, om te komen tot deze drie componenten: ERKENNING, SPIJTBETUIGING en HET VINDEN VAN EEN OPLOSSING VOOR DE TOEKOMST (resolution).

19. ALS U DIT ALLES HOORT: dan is de centrale vraag: bestaat de VRIJE WIL?

20. Het is ook de vraag die Maimonides oproept. Stelt u zich voor: Maimonides leefde in de 12^e eeuw. Hij stelde zich deze dus vraag ook al.

Heeft de mens wel de vrijheid om terug te keren op zijn verkeerde gedrag?
Om het nog scherper te stellen poneer ik de stelling van Maimonides uit het genoemde traktaat (uit zijn Mishna Torah) van de regels van boete en berouw.

21. Maimonides zegt namelijk:

“Aan ieder mens is vrijheid van handelen gegeven. Indien hij zich op de goede weg wil begeven en een rechtvaardige wil zijn, dan heeft hij daartoe de vrijheid. Indien hij zich op de kwade weg wil begeven en een zondaar wil zijn, dan heeft hij ook daartoe de vrijheid”.

22. Met andere woorden: dit concept gaat uit van de gedachte - en dit is ook de heersende opinie onder de rabbijnen - dat het leven van een mens niet van te voren bij goddelijke beschikking is vastgelegd, behalve als het gaat om wat een mens zal worden: man vrouw, rijk-arm, dik-dun, zwak of heldhaftig.

23. Maar of hij rechtvaardig of zondig zal zijn dat blijft volgens de rabbijnen een keuze van de mens zelf. Kijk daarvoor ook naar het boek Dewariem in Tenach: 30.15 (*Ik leg je de keuze voor: Kies dan het leven!*).

24. Want, zo luidt de gedachte, wat zou de Thora dan voor zin hebben en met welk recht zou een zondaar bestraft kunnen worden of zou de rechtvaardige loon gegeven kunnen worden. als hier geen sprake van vrije wil zou zijn?

25. Dit roept weer een vervolgvraag op: Is een mens überhaupt in staat om te kiezen tussen goed en kwaad? En dus ook in staat om uit vrije wil Tesjoewa te doen?

26. Het gaat om twee componenten van de vrije wil:

A: de vrije wil om te handelen in het leven; hebben we de vrijheid om tussen goed en kwaad te kiezen?

B: de vrije (of onder druk van de religie) de wil om tot Tesjoewa te komen;

27. Deze twee componenten kunnen vanuit theologisch en uit hersenbiologisch oogpunt beantwoord worden. Ik zal het eerst bespreken vanuit de moderne neurobiologische wetenschap om vervolgens na te gaan in hoeverre deze passen bij de theologische grondslag van Tesjoewa zoals Maimonides deze beschreef.

28. Volgens recent neurobiologisch onderzoek zou vanaf de conceptie iedere stap in onze hersenontwikkeling tot beperkingen leiden van onze keuzemogelijkheden en zou onze genetische achtergrond meer dan 80% van ons IQ bepalen en globaal 50% van onze karaktereigenschappen. De bekende Nederlandse Hersenbioloog Prof. Dick Swaab beschrijft dat uitvoerig in zijn boek "ons creatieve brein" uit 2016 (pag. 413-423). Hij wijst er op dat neurowetenschappelijk onderzoek aantoont dat al voor de geboorte onomkeerbare structurele hersenverschillen worden gevormd in relatie tot geslacht en seksuele oriëntatie. Volgens hem betekent dit dat morele regels en gedragingen evolutionaire genetische basis hebben die al

miljoenen jaren eerder dan de bijbel en de kerken bestonden. Volgens deze deskundige geldt dit ook voor de spiritualiteit van de mens en ontvankelijkheid voor religie. Uit onderzoek volgt dat deze voor 50% genetisch is bepaald en dat dus de genetische achtergrond in sterke mate bepaald hoe sterk religie in het menselijk brein wordt geprogrammeerd (pag 106-107).

29. Deze studies zouden dus grond geven voor de conclusie dat er ernstige twijfel bestaat aan de mogelijkheid dat de mens uit vrije wil kan handelen en dus het uitgangspunt van Maimonides.

30. Prof. Dick Swaab wijst in zijn genoemde boek (pag. 432-434) op nog een aantal andere interessante data:

- 90% van de delinquenten die in Nederland onder het jeugdstrafrecht vielen bleek in 1995 een psychiatrische stoornis te hebben;
- in San Francisco bleek van de patiënten met een front-temporale dementie 37% een strafblad te hebben;
- Van de patiënten met een progressieve afasie (taalstoornis die ontstaat door een hersenletsel in de linker hersenhelft veroorzaakt door een beroerte) bleek 27% een strafblad te hebben;
- en bij een groep mensen die werden verwezen naar een centrum voor geheugenverlies bleek 8.5% te zijn veroordeeld;

31. Het zijn zonder meer cijfers die iets zeggen over (gebrek aan) vrije wil.

32. Prof. Swaab concludeert dan ook dat de genetische variatie en verschillen in pre- en postnatale ontwikkeling tussen mensen mede de kans bepalen of zij met politie en justitie in aanraking komen.
33. Een kind moet in de pubertijd met een geheel ander brein leren omgaan en dat terwijl de prefrontale cortex (bepaald hersendeel) die onze impulsiviteit reguleert en ons moreel gedrag stuurt, nog tot het 24e jaar onrijp is, aldus Swaab. Men kan niet betogen dat je voor je eigen genetica verantwoordelijk bent, aldus deze neurowetenschapper.
34. Daarentegen zijn er ook wetenschappers die deze opvatting betwisten. Een ervan is een van de belangrijkste Amerikaanse filosofen en cognitiewetenschappers, te weten: prof. Daniel Dennett (gespecialiseerd in het bewustzijn van de mens, en filosofie van de geest) die de visie van prof. Swaab omtrent de vrije wil te simpel vindt.
35. Prof. Dennett zegt hierover in zijn boek "Consciousness Explained" (Bewustzijn verklaard): "De vrije wil: natuurlijk bestaat die". Zijn visie luidt als volgt: Hoogleraren als prof Swaab stellen in feite dat er geen oorzaak en gevolg van een beslissing bestaat. En dat onze handelingen en beslissingen niet het gevolg zouden zijn van onze intenties maar al ver van te voren te voorspellen zijn. Als zij zeggen dat er geen "onveroorzaakte oorzaak is" dan klopt dit. Maar dit heeft niets te maken met de vrije wil, aldus Prof. Dennett.

36. Met andere woorden: prof. Dennett zegt dat experimenten waaruit volgt dat sommige acties van mensen al van te voren zijn te voorspellen, nog steeds niet uitsluit dat er een vrije wil is.

37. Hij geeft het voorbeeld van het doen van een belofte in het leven; waar is die van gemaakt, zo vraagt hij zich af?

Zijn antwoord: het is een overeenkomst tussen twee zelfstandig denkende mensen met een vrije wil om een belofte te doen. Dat lokaliseer je niet in het brein.

38. Aan Prof. Dennett werd de vraag voorgelegd tijdens een interview in 2016: “wat denkt u van experimenten waarbij sommige door ons zelf geïnitieerde acties enkele seconden van te voren te voorspellen zijn, die lijken aan te tonen dat ons brein beslissingen neemt voordat wij ons hiervan bewust zijn”.?

Het antwoord van Prof. Dennet: *“Deze experimenten illustreren dat het soms mogelijk is om onze keuzes te voorspellen. Maar dat gebeurt nog niet echt, en niet in real time, het kost een computer nog veel tijd om data te analyseren en een voorspelling te doen. Hoe dan ook: voorspelbaarheid betekent niet dat vrije wil niet bestaat”..*

39. Prof. Dennett betwist niet dat vrije wil in fysisch opzicht niet bestaat. Hij zegt in feite: het klopt dat een strikte vrije wil op fysisch niveau niet bestaat, maar we hebben als mens nog altijd vermogen genoeg om vrije keuzes te kunnen maken. Hij maakt daarbij een onderscheid tussen vermijdbaar en onvermijdbaar handelen. De mens heeft - aldus Dennett -

wel degelijk het vermogen om te anticiperen op gewenste en ongewenste gevolgen van het handelen.

40. Door de evolutie heen heeft de mens een steeds krachtiger vermogen ontwikkeld om op toekomstige zaken in te spelen, waardoor wij toekomstige gebeurtenissen die onwelgevallig zijn, juist kunnen vermijden.

41. Zo zijn onze huidige eetgewoontes afgeleid van het vermijden van eten van producten die we niet lekker vinden.

U zult vanavond toch niet iets serveren wat u niet lekker vindt.

42. Kijken we naar de opvatting van Maimonides in de Gids der Verdoelden (geschreven in 1185-1190, waarin hij een brug slaat tussen Torah, wetenschap en filosofie van Aristoteles) in deel I, para. 68, pag. 163 e.v. dan lezen we daar dat God tegelijkertijd geacht wordt de kennis de kenner en het gekende te zijn.

En dat hij dus alles van te voren weet en kent, maar de mogelijkheid voor de mens open laat om binnen het gekende keuzes te maken. Vrije wil dus, zij het dat deze is gebaseerd op "vermijdbaar" gedrag.

43. Hoewel Dennett Maimonides niet aanhaalt, komen deze visies aardig overeen.

44. EEN ANDERE VRAAG IS: is gedrag soms verwijtbaar? Nee, niet altijd.

45. De Talmoed in het traktaat AVODA ZARA 54.a geeft een voorbeeld van een vrouw die in het veld wordt verkracht. De Talmoed zegt dan dat deze vrouw daarvoor geen verwijt treft van overspel! Want bewijsrechtelijk ligt dit moeilijk: bewijs maar dat ze niet uit vrije wil met de man samen was!

46. De Amerikaanse neurowetenschapper Stephen J. Morse (University of Pennsylvania Carey Law School) is eveneens van oordeel dat de genetische achtergrond van iemand niet alleen doorslaggevend is voor crimineel gedrag.

47. Morse noemt geen percentages, maar spreekt over een combinatie tussen genetische eigenschappen en eigen wil.

In 2015 schrijft deze neurowetenschapper:

“Until science conclusively demonstrates that human beings cannot be guided by reasons and that mental states play no role in explaining behavior, the folk-psychological model of responsibility is justified”.

Zolang mentale processen een rol spelen in ons gedrag is menselijke verantwoordelijkheid te rechtvaardigen.

48. DE TUSSENCONCLUSIE IS DAN: binnen de moderne wetenschap is er nog steeds discussie of de vrije wil wel echt bestaat en zo ja, welk deel van het menselijk handelen daardoor NIET wordt bepaald.

49. Dan terug naar de vraag hoe zich dit verhoudt tot het concept van de Tesjoewa zoals we dit in de inleiding zagen.

50. Wat is nu de balans?

Swaab zegt **80%** - van het IQ – is genetisch bepaald;

En **50%** is het karakter genetisch bepaald;

Dus zou er maar voor maximaal 20% dan wel 50% vrije wil zijn;

Daar tegenover staat iemand als Dennett die zegt: dat klopt niet, en er is wel een vrije wil.

51. WEDEROM EEN TUSSENCONCLUSIE:

Een deel van ons handelen kan niet uit vrije wil bestaan.

En, als we hier van uit gaan: hoe verhoudt zich dat dan tot de vrije wil van de Tesjoewa?

52. Want als je een misdaad begaat: en je kunt er niets aan doen omdat dit handelen (deels) genetisch is bepaald, hoe kun je daarover dan berouwen tonen?

Of: iemand die als kind aan zijn lot wordt overgelaten en wiens geweten niet ontwikkeld is: hoe kan dit kind tot besef komen dat hij of zij later iets verkeerd heeft gedaan?

53. In de Nederlandse strafwetgeving wordt dan ook met de mate van schuld rekening gehouden in het licht van de zogeheten: toerekeningsvatbaarheid van een verdachte die een strafbaar feit heeft begaan. Hier ziet men dus in zekere zin een erkenning dat vrije wil soms niet bestaat.

TOT ZOVER DEEL I: HEBBEN WE DE VRIJHEID OM TE KIEZEN TUSSEN GOED EN KWAAD?

EN NU HET 2^E DEEL VAN DE VRAAG: WAT ZEGGEN DE RABBINALE BRONNEN HIEROVER?

54. Is het denkbaar dat God met deze omstandigheden - net als de rechters in Nederland - rekening houdt en dus heeft voorzien dat bepaalde mensen niet in staat zijn om Tesjoewa te doen, of volledig Tesjoewa te doen omdat zij niet kunnen inzien dat ze fout hebben gehandeld? Het voor de hand liggende antwoord zou moeten zijn: ja dat moet wel, want aldus ook Maimonides, God is de kennis, de kenner en het gekende. Maar is dat wel zo?

55. Ook hier moeten we als eerste vaststellen dat de verhouding van de vrije wil tot de theologische/rabbinale opvatting omtrent de Tesjoewa een problematische is.

56. Er zijn maar weinig Rabbinale bronnen die hierop ingaan. Zelfs de grote rabbijn Rabbi Akiva (die leefde van 50 – 135 na de gewone jaartelling) beschreef de paradox tussen Gods alwetendheid en de menselijke vrije wil maar zeer oppervlakkig met de woorden: “ alles wordt gezien maar vrijheid wordt gegeven”.

57. Dit vindt u terug in de Pirke Avot (Spreuken van de Vaderen)3-15:

הכל צפוי, והרשות נתונה, ובטוב העולם נדון. והכל לפי רב המעשה

“Everything is foreseen yet freedom of choice is granted, And the world is judged with goodness; And everything is in accordance with the preponderance of works”.

Alles wordt (door God) voorzien, maar toch heeft de mens een vrije wil. Met barmhartigheid wordt de wereld berecht en alles hangt af van de meerderheid van de handelingen.

58. In de toelichting op de Pirkei Avot (Art Scroll versie) onder hoofdstuk 3/19 lezen we een nadere uitleg van deze woorden van Rabbi Akiva die overeenkomsten vertoont met de moderne inzichten van Prof. Dennett; zelfs nu God weet wat een mens (ook in de toekomst) zal doen, beïnvloedt dit niet de vrije keuze van de mens. In deze toelichting treffen we nog een andere interpretatie aan. Zelfs als een persoon een genetische of sociale afwijking heeft, of dat nu negatief is of positief, dan is de mens nog steeds geen “gevangene” van deze afwijking(en). God geeft ons namelijk een vrije keuze om boven deze natuurlijke beperkingen uit te stijgen, aldus de Pirkei Avot. (Be'er Avos).

59. Een van de weinige rabbijnen die wel - zij het indirect - op de wisselwerking van vrije wil en Tesjoewa ingaat is de onlangs overleden rabbijn Adin Steinsaltz, een internationaal gerenommeerd rabbijn uit de VS die in zijn boek TESHUVAH a Guide for the Newly Observant Jew (1982) op pag 3 - 7 spreekt over het feit dat Tesjoewa meer is dan alleen berouw voor zonden,

maar juist een spirituele “awakening” (ontwaken) is om iemands leven te doen veranderen en de relatie tussen jezelf en God te versterken.

60. Rabbijn Steinsaltz beschrijft dat de effectiviteit van Tesjoewa verband houdt met het functioneren van ons bewustzijn dat we een fout hebben begaan en ons op afstand bevinden van God. Hij beschrijft dat meerdere factoren bijdragen aan deze afstand die in het leven kan ontstaan tussen de mens en God en noemt daarbij opvoeding en gewoonte die ieder voor zich verschillende oorzaken kan hebben.

61. Ook stelt hij vast dat een mens nooit tot Tesjoewa kan komen zonder bewustzijn van je eigen imperfectie.

62. Er zal dus op zijn minst een kleine opening in dit bewustzijn moeten zijn die kan leiden tot een diepere opening en uiteindelijk een vorm van Tesjoewa.

63. Hij maakt een onderscheid tussen een blokkade in de geest en die in het hart. Slechts een blokkade in de geest kan door een cognitief defect zijn ingegeven maar nog steeds zou dan met het hart Tesjoewa gedaan kunnen worden.

64. Maar kun je dit onderscheid wel in fysieke zin maken?

Dit is theologisch verdedigbaar, maar zoals we eerder zagen: neurobiologisch moeilijker verdedigbaar.

Ik rond het tweede deel af en tot de eindconclusie.

65. Als inderdaad - zoals rabbijn Steinsaltz beschrijft, opvoeding, gewoonte maar vooral menselijk bewustzijn, het fenomeen van Tesjoewa kunnen beïnvloeden, is er dus wel degelijk sprake van een beperking van de vrije wil, ook in Rabbinaal opzicht, die van invloed is op het doen van Tesjoewa.

66. Toch creëren de rabbijnen in hun uitleg van het leerstuk van de Tesjoewa een opening voor die mensen die door welke factoren dan ook niet beschikken over een volledige vrije wil.

67. Terug naar de kernvraag: houdt God dan rekening met diegenen die niet over een absolute vrije wil in het leven beschikken:

68. Het antwoord wordt gegeven door o.a. Rabbijn Jassa, die in het boek van Rabbijn Harvey Fields (een Thora Commentaar voor onze tijd, deel III, pag 187) wordt geciteerd en zegt: *“God zegt tegen ons: je hoeft slechts een opening die niet groter is dan het oog van een naald te maken voor Tesjoewa en ik zal hem zo groot maken dat er wagens en rijtuigen doorkunnen”*.

69. Dus: ja een kleine opening in het bewustzijn kan dus voldoende zijn voor het doen van Tesjoewa.

Gelukkig maar.

En hiermee is ook het antwoord gegeven op de hoofdvraag van deze lezing:
Tesjoewa: “vrije wil of lotsbestemming”.

Ik wens u veel vrije wil toe in de komende weken op reis naar verandering van
het leven ten goede, niet alleen van ons zelf, maar ook van de medemens.

NOG VELE JAREN IN GEZONDHEID

en ik wens u allen ook:

SJANA TOVA OEMETOEKA!

*_*_*